

MAQOLLARDA ZOOMORF KOD: TIL VA MADANIYAT UYG'UNLIGI
ATASÖZLERİNDE ZOOMORF KOD: DIL VE KÜLTÜR UYUMU

Turgunova Dildora Rahmatjonovna

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tel: +998993035173 dildora.turgunova@adpi.uz

Özet: *Bu makalede Özbek atasözlerinde hayvan hareketleri aracılığıyla oluşan dilsel ifadeler incelenmektedir. Eski Türkçe döneminden günümüze kadar hayvan isimleri (zoonimler) ve onların davranışları, halk kültürü ve etnik bilincin yansıması olarak atasözlerinde kullanılmıştır. Makalede, Özbek atasözlerinde zoonimlerin yalnızca isim olarak değil, aynı zamanda hayvanın biyolojik özellikleri ve davranışları temelinde toplumsal ve kültürel mesaj iletmede nasıl işlev gördüğü ele alınmaktadır. İncelenen atasözleri, halkın yaşam tarzı, gelenek-göreneklere ve etnolingvistik özgünlüğünü yansıtan zoomorf kodlu örnekler sunmaktadır. Çalışma, atasözlerinin semantik, pragmatik ve etnolingvistik boyutlarını ortaya koyarak, dil ve kültür arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir.*

Anahtar kelimeler: *Zoonim hayvan ismi, atasözü, hayvan davranışı, etnolingvistik, semantik, kültürel göstergeler, zoomorf kod, özbek halk kültürü, dil ve kültür ilişkisi.*

Abstract. *This study investigates Uzbek proverbs that are structured around animal behavior, tracing their origins from the Old Turkic period to contemporary times. It highlights the role of animal names (zoonyms) and their behavioral traits in conveying cultural knowledge, social norms, and ethnic consciousness within the Uzbek folk tradition. The analysis demonstrates that the significance of these proverbs extends beyond mere nomenclature; the animals' biological characteristics and actions serve as fundamental semiotic elements shaping the moral, ethical, and pragmatic meanings embedded in the sayings. Zoomorphic-coded proverbs, such as those reflecting biting, crowing, neighing, or gnawing behaviors, exemplify the ethnolinguistic and cultural specificity of the Uzbek people. This research underscores the interplay between language, cognition, and culture, revealing how folk linguistic practices encode collective worldview and cultural identity.*

Keywords. *Zoonym proverb, animal behavior, ethnolinguistics, semantics pragmatics, cultural indicators, zoomorphic code, uzbek folk culture, language-culture interface.*

Dildeki deyimler, atasözleri ve metinler değer olarak kabul edilir; bunlarda halk tarihine bağlı motifler ve ulusal renkleri yansıtan unsurlar bulunur ve bu unsurların araştırılmasında tarihsel, etnolingvistik ve dil-kültür boyutları öncelikli olarak ele alınır. Dildeki sabit birimler ve kalıplaşmış cümleler halkın yaşam tarzı temelinde oluşturulur ve bu yapılar içerisinde insan gözlemleriyle belirlenen nesne, olay veya sıradan, doğal hareketleri ifade eden kelimeler aktif olarak kullanılır.

Zoonim bileşenli atasözlerinin incelenmesi sürecinde, hayvanlarla ilişkili hareketleri ifade eden fiillerin anlamsal ve etimolojik özelliklerine başvurmak büyük önem taşımaktadır. Zira bu tür fiiller, atasözlerinde yalnızca adlandırma (nominatif) işleviyle değil, aynı zamanda güçlü çağrışımsal (konnotatif) ve pragmatik yükleriyle de yer almaktadır. Bu bağlamda, Özbek Türkçesinde kullanılan bozlamoq fiili özel bir dikkat gerektirmektedir.

Bozlamoq sözcüğünün etimolojisi müzik bilimiyle doğrudan ilişkilidir. Bu fiil, Eski Türk topluluklarında müzik ve sesle bağlantılı olan bozma, bozuk, bozi fiillerinden türemiş olup başlangıçta “gürültü çıkarmak”, “yüksek sesle bağırma”, “haykırmak” anlamlarını ifade etmiştir [1:1]. Bazı kaynaklarda ise bözlä fiilinin yansıma (onomatopoetik) bir sözcükten türediği ileri sürülmektedir [2:38]. Ancak bu görüş tam anlamıyla ikna edici değildir. Zira gerçeklikte deve hayvanının doğal sesinde “boz-boz” şeklinde bir fonetik unsur bulunmamaktadır. Bu nedenle bozlamoq fiilinin kökenini yansıma sözcüklere bağlamaktan ziyade, onu eski müziksel ve ses olgularıyla ilişkili etimolojik bir katmana dâhil etmek daha isabetli görünmektedir. Dolayısıyla, sözcüğün kökenine ilişkin ilk bilimsel yaklaşımın daha güvenilir olduğu söylenebilir.

Tarihsel metinlere bakıldığında, bozlamoq fiilinin Eski Özbek Türkçesinde XV. yüzyıldan itibaren kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Gulhanî'nin Zarbulmasal adlı eserinde geçen “Bozlanib aydi: Xalo berahm onam” ifadesi, bu fiilin sanatsal ve duygusal söylemde etkin bir biçimde kullanıldığını göstermektedir.

Günümüz Özbek edebî dilinde ise bozlamoq fiili “ağlamak”, “feryat ederek ağlamak”, “acı içinde inlemek” anlamlarında kullanılmaktadır [O'TII: I; 398]. Bu fiil insana yönelik olarak kullanıldığında “ağlamak”, “kedere gömülmek”, “derin acı ve ıstırap içinde ezilmek” gibi üslupsal-anlamsal özellikler taşır. Sözlü ve yazılı metinlerde ise üretici ile alıcı arasında “acıma”, “empati” ve “duygudaşlık” gibi öznel tutumların oluşmasına katkı sağlar. Örneğin: “Onaizor ham eridan, ham bolasidan ajralib bozlab qoldi” [Hadislar].

Bu açıdan bakıldığında, bozlamoq gibi hayvan sesi veya hareketiyle dolaylı biçimde ilişkili fiiller, atasözlerinde ve edebî metinlerde belirgin bir antroposentrik nitelik kazanır. Başka bir deyişle, odak noktası hayvanın kendisi değil, onun davranışı aracılığıyla ifade edilen insanî ruh hâlleri ve psikolojik durumlar olur. Bu durum, zoonimlere ve onlarla bağlantılı fiillere paremiolojik birimlerde sıkça yer verilmesinin tesadüfi olmadığını; aksine ortak bilişsel ve lingvokültürel tasavvurlarla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Bahsetmek gerekir ki, bu tür dilbilimsel araştırmalar, Eski Türk dili döneminden itibaren başlamıştır. Mahmud Kaşgari, turkologide zoolojik terimleri dilbilimsel açıdan ilk kez incelemiş ve “Divânu Lugâti't-Türk” eserinde yaklaşık 400 zoonimin sözlüğünü sunmuştur. Ayrıca, aynı eserde yer alan “Karga qazğa ötkünce buti sınar” (karga güçte, uçarken kendini kaz gibi gösterirse, butu kırılır), “Çok sukutga quş qonur” (dalları bol ağaçta kuş konar, iyi insana söz ve övgü gelir) gibi atasözleri, Eski Türkçede hayvan hareketlerini ifade eden leksemelerin sözcük özelliklerini ve görev semalarını günümüz Özbekçesi ile karşılaştırma olanağı sağlamaktadır.

Özbekçede, eski çağlardan günümüze kadar, yalnızca hayvanlar değil, aynı zamanda onların hareket ve halleri de etnik bilinçte geniş bir imgesel tasavvur yaratmış olup, bu özellik özellikle Özbek halk atasözleri ve deyimlerinde belirgin biçimde yansımakta ve etnik doğayı bütünlüklü bir şekilde açığa çıkarabilmektedir.

Son yıllarda Özbekçede yapılan atasözü araştırmaları sonucunda, atasözlerinin ilişkili olgularla, özellikle deyimler, vecizeler ve parimlerle olan farkları ortaya konmuştur. İntralingvistik ve ekstralingvistik temelde oluşturulan atasözlerinin birkaç türü belirlenmiştir.

Önemle belirtmek gerekir ki, yapılan bu tür araştırmalarda çoğunlukla hayvan adları, yani zoonimler temel alınarak atasözleri incelenmiştir. Bu çalışmalarda esas dikkat, zoonime, hayvanın biyolojik doğası, dış görünüşü ve yaşam tarzının atasözlerinin oluşumuna temel oluşturduğu gerçeğine verilmiştir [Jo'rayeva: 66].

Özbek atasözlerinde zoonimlerin araştırılması üzerine yapılan birçok çalışmayı incelediğimizde, yukarıda belirtildiği gibi, esas dikkat hayvan adına verildiği görülmektedir. Ancak bu yaklaşım, etnik doğayı açığa çıkarmaya çalışırken tam olarak yeterli olmamaktadır. Doğası gereği ele alındığında, hayvanlar insanın bilişsel dünyasında belirli davranışları ile diğer varlıklardan ayrılır ve bu durum onların karakteristik özellikleriyle pekiştirilir.

Bizim davranışımıza göre, insanlara bir zoonimin sosyal açıdan önemi, adından çok, onun davranışıyla ilgilidir; oysa bu husus araştırmacıların dikkatinden genellikle kaçmaktadır. Örneğin, yılan ve akrep zooniminde sokma özelliği, tilki ve kurt gibi zoonimlerde uluma (havlama) özelliği, fare ve sıçanlarda kemirme, tavukta gıgıldama, atta kişneme özellikleri bu hayvan davranışlarının içinde yer almaktadır. Bu davranışların ortaya çıkması ise belirli halk dünya görüşünde etnografik özgün bir olguyu ifade etme ihtiyacını doğurmaktadır. Bu tür ihtiyaçlar sonucunda "Isıran akrepten saklanan yılan iyidir", "Tilki yuvasına bakarak ulursa, kuduz olur", "Gıgıldaayan tavuk yumurtlamadan kalmaz", "Çalışanın işi biter, kişneyenin günü geçer", "İnek zayıfsa, yağlanır; insan zayıfsa, kemirir" gibi atasözleri ortaya çıkmıştır. Bu atasözlerinde halkın yaşam tarzı, gelenek ve görenekleri, doğası ve kültürü; yani milli kültürel gerçekliği ifade eden ve taşıyan yalnızca hayvan değil, onun davranışlarıdır.

Atasözleri, etno-kültürel bir birim olarak Özbek halkının kendine özgü zihinsel özelliklerini göstermektedir. Konuyu incelerken, hayvan davranışlarıyla ilgili sözcüklerin yer aldığı atasözleri, yani zoomorf kodlu atasözlerinin oluşturulmasında dilin semantik yönteminin yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin, "Hovuzda kurbağa vakıllaydi, nodon davrada" atasözünün konotatif anlamının oluşumuna dikkat etmek gerekir.

Zoomorf kodlu yukarıdaki atasözleri konotatif bir sisteme sahip olup, zoonim hareketi kişinin konuşma kültürü ve ulusal zihniyeti temelinde şekillenmiş dil kavramını yansıtmaktadır. Bu tür atasözleri, Özbek halkının imgesel düşüncesini, varlıkta meydana gelen düzenlilikleri etnolingvistik açıdan halk ruhundan yola çıkarak yorumlama konusunda ulusal özgünlüğü olan bir üslubu temsil etmektedir.

Dilsel dünya tasavvurunda atasözleri özel bir yere sahiptir. Çünkü atasözleri, halkın düşünce sistemini ve etnomedenî deneyimini yansıtarak gerçekliği adlandırma ve değerlendirme işlevini yerine getirir. Atasözleri aracılığıyla belirli yaşam durumları

genelleştirilmiş, imgeli ve özlü bir biçimde ifade edilerek toplumun ahlaki ve normatif değerleri dil yoluyla pekiştirilmiştir. Bu bağlamda atasözleri, dilin leksik-anlamsal sisteminde yalnızca nominatif değil, aynı zamanda bilişsel ve pragmatik işlevlere sahip birimler olarak karşımıza çıkar.

Bu durum zoonim bileşenli atasözleri örneğinde daha açık biçimde gözlemlenmektedir. Özbek Türkçesindeki “Qarg‘a qarg‘aning ko‘zini cho‘qimaydi” atasözü, İngilizcede “Dog does not eat dog” [<https://idioms.thefreedictionary.com/>] Türkiye Türkçesinde ise “Karga karganın gözünü oymaz” şeklinde kullanılmaktadır [Levent Doğan: 206-241]. Söz konusu paremiolojik birimler, “kötü insanların birbirine zarar vermemesi” yönündeki ortak bir düşünceyi yansıtır. Bu da farklı dillerde kullanılan leksik birimlerin çeşitliliğine rağmen, arka plandaki bilişsel modelin ve anlamsal çekirdeğin ortak olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde “İt hurar, kervan yürür” atasözü Özbek, Türk ve İngiliz kültürlerinde neredeyse birebir örtüşen bir yapıya sahiptir. Bu atasözünde yalnızca temel anlam değil, zoonimler ve onların kareketleri de tam bir uyum içindedir.

Böylece “engellenemezlik”, “süreklilik” ve “istikrar” gibi kavramlar farklı etnomedenî çevrelerde aynı imge üzerinden ifade edilmektedir.

Sonuç olarak, Özbek halk atasözleri yüzyıllar boyunca oluşan toplumsal deneyimi, zihinsel birikimi ve manevi değerleri bünyesinde barındıran son derece kıymetli bir dil mirasıdır. Bu atasözleri yalnızca ulusal özgünlüğü yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda diğer diller ve kültürlerle ortak olan evrensel anlamsal modelleri de ortaya koyar. Bu yönüyle atasözleri, dilsel dünya tasavvurunun şekillenmesinde temel unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir.

KULLANILAN KAYNAKLAR

1. <https://eksisozluk.com/> – Murojaat sanasi: 2.01.2022.
2. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Тошкент: Фан, 2008. – Б. 119.
3. Hadislar. <https://islom.ziyouz.com> – Murojaat sanasi: 11.01.2024.
4. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – Б. 66.
5. Levent Doğan. Kırgız atasözlerinin sınıflandırılması. Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı, 5 (9, Bahar 2000) 206-241.